

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेत जाणाऱ्या मुलांमधील अभ्यास कौशल्य व स्व-संकल्पनाचा अभ्यास

Prof. Patil Ishwar Popat

**Head of Dept. Psychology , Jijamata College Of Science And Arts
Bhenda bk. Tal. Newasa, Dist. Ahmednagar.**

सारांश

15 ते 45 वयोगटातील युवक-युवतींना विविध क्षेत्रातील प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. प्रधानमंत्री यांच्या मेक इन इंडिया या संकल्पनेस अनुसरून स्किल इंडिया या नावाने कौशल्य विकास कार्यक्रमास केंद्र शासनाने सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे. तसेच राष्ट्रीय स्तरावर कौशल्य विकास व उद्योजकता या स्वतंत्र मंत्रालयाची स्थापना केली आहे. या अनुषंगाने महाराष्ट्रात दिनांक 15 जानेवारी 2015 च्या शासन निर्णयाद्वारे पूर्वीच्या रोजगार व स्वयंरोजगार विभागाचे रूपांतर करून कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग या स्वतंत्र विभागाची स्थापना करण्यात आली आहे.

प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये 2012 ते 2022 पर्यंत कोणत्या क्षेत्रात रोजगारासाठी वाव आहे (हाय डिमांडेड सेक्टर) याचा अभ्यास करून एनएसडीसी या संस्थेमार्फत जिल्हानिहाय अहवाल प्रसिध्द करण्यात आला. कौशल्य विकास व उद्योजकता विभागाकडून दिनांक 2 सप्टेंबर 2015 रोजी शासन निर्णय निर्गमित झालेला असून प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान राबविण्यात येत आहे. शासनाने स्थापन केलेल्या महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी मुंबई यांच्यामार्फत हे अभियान राबविले जात असून याबाबतची जिल्हास्तरीय कार्यवाही जिल्हा कौशल्य विकास रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्र यांच्यामार्फत होते. जिल्हाधिकार्यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा कौशल्य विकास कार्यकारी समिती स्थापन करण्यात आली असून कौशल्य विकास कार्यक्रमाचे नियोजन तसेच दिशा ठरवून आढावा घेण्यात येतो.

प्रस्तावना

सहावीच्या वर्गापासूनच कौशल्य विकास अभ्यासक्रमांची ओळख करून द्यावी, त्याचप्रमाणे बारावी उत्तीर्ण होण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांना कामाचा अनुभव मिळावा यासाठी 'खरी कमाई' सारखी योजना सुरू करण्यात यावी, अशी शिफारस राज्याच्या शिक्षण विभागाने शैक्षणिक आराखड्याच्या अहवालात केली आहे. प्रत्येक माध्यमिक शाळेत 'करिअर लॅब' तयार करण्याची संकल्पनाही या आराखड्यात मांडण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण आराखड्यासाठी राज्याकडून तयार करण्यात आलेल्या अहवालात कौशल्य विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. स्वतंत्रपणे कौशल्य विकास अभ्यासक्रम सुरू करण्याबरोबरच नियमित

अभ्यासक्रमात कौशल्य विकासाचा समावेश करण्यात यावा. शालेय स्तरापासूनच शिक्षण उद्योगाभिमुख करण्यात यावे असे या अहवालात नमूद करण्यात आले आहे. उच्च प्राथमिक स्तरापासून म्हणजेच सहावीच्या वर्गापासून कौशल्य विकास अभ्यासक्रमांची ओळख करून घ्यावी. शाळांनाही उद्योगांशी जोडण्यात यावे. विद्यार्थ्यांना कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळण्यासाठी बारावीपूर्वी 'खरी कमाई' उपक्रम राबवण्यात यावा. त्यानुसार विद्यार्थ्यांना 'इन्टर्नशिप' बंधनकारक करण्यात यावी. विद्यार्थ्यांना त्यांची आवड लक्षात यावी आणि त्यांच्यातील कौशल्यांची ओळख व्हावी यासाठी प्रत्येक माध्यमिक शाळेत 'करिअर लॅब' सुरू करण्यात यावी. पारंपरिक कला आणि उद्योगांचा कौशल्य विकास अभ्यासक्रमांत समावेश करण्यात यावा. विज्ञान, पर्यावरण यांबरोबरच प्रात्यक्षिकासहित शेतकी अभ्यासक्रमाचीही कौशल्य विकासामध्ये विद्यार्थ्यांना ओळख करून घ्यावी, अशा शिफारसी या अहवालात करण्यात आल्या आहेत.

मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण माध्यमिक स्तरापर्यंत बंधनकारक करण्यात यावे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान सर्व शाळांसाठी लागू करण्यात यावे. प्रत्येक कौशल्य विकास प्राधिकरणाकडून शाळांचे मूल्यांकन करण्यात यावे, असेही या अहवालात नमूद करण्यात आले आहे.

कृतीशिलता व बुद्धीमत्ता विकासासाठी कौशल्य शिक्षण हवे

शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण होत असतांना , घोकंपट्टी वर आधारित पुस्तकी शिक्षणाच्या अपयश व मर्यादा मोठ्या प्रमाणात जाणवू लागल्या आहेत. वाढत्या बेकारी मुळे व युवकांमधील वाढत्या निष्क्रीयतेमुळे 'शिकायचे कशासाठी? शिकून काय होणार आहे ?' हा प्रश्न ही वैफल्यग्रस्त पालकांकडून उपस्थित होत आहे. या पार्श्वभूमीवर केंद्रीय मंत्र्यांची घोषणा व महाराष्ट्रातील समितीचा अहवाल स्वागतार्ह आहे.

मात्र शालेय स्तरावर कौशल्य शिक्षणाचा अंतर्भाव करण्यासाठी जी कारणे व त्यातून अपेक्षित साध्ये (उद्दीष्टे) मांडली आहेत त्यातून चांगल्या हेतूने मांडल्या गेलेल्या या कल्पनेच्या भविष्यातील यशस्वीते बाबत शंका येते.

पूर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचा आढावा

सन २०१५-१६ या शैक्षणिक वर्षापासून 'राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान' अंतर्गत राज्यातील ५१४ शासकीय माध्यमिक शाळांमध्ये व्यवसाय शिक्षण दिले जात आहे. यात प्रामुख्याने मल्टी स्किल फौंडेशन कोर्स, ब्युटी आणि वेलनेस, स्पोर्ट्स, हेल्थकेअर, रिटेल, ऑटोमोबाईल, मिडिया आणि एटरटेंटमेंट, ट्रव्हल्स आणि टुरिझम, अग्रीकल्चर, बँकिंग आणि फायनान्स हे दहा अभ्यासक्रम शिकविले जातात. इयत्ता ९ वी ते १२ वी च्या विद्यार्थ्यांना हे शिक्षण दिले जाते. इयत्ता ९ वी व १० वी साठी हिंदी किंवा समाजशास्त्र या विषयाला व इयत्ता ११ वी व १२ वी साठी जीवशास्त्र किंवा राज्यशास्त्र या विषयाला पर्याय म्हणून व्यवसाय शिक्षण हा विषय शिकविला जातो. या विषयात ७० गुणांचे प्रात्यक्षिक व ३० गुणांचा लेखी परीक्षा घेतली जाते. इयत्ता १० वी व १२ वी मध्ये महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे यांचे मार्फत परीक्षा घेतली जाते. कमीत कमी १५ व जास्तीत जास्त २५ विद्यार्थी या अभ्यासक्रमात प्रवेश घेऊ शकतात. वरील १० अभ्यासक्रमांपैकी कोणतेही दोन अभ्यासक्रम प्रत्येक शाळेत सुरू आहेत. इयत्ता ९ वी ते १२ वी पर्यंतच्या अभ्यासक्रमाचे विभाजन लेव्हल १ ते लेव्हल ४ असे केले आहे. चारही लेव्हल यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांस केंद्रसरकार तर्फे प्रमाणपत्र दिले जाते. या प्रमाणपत्राच्या आधारे व्यवसाय किंवा स्वयंरोजगार सुरू करावयाचा असल्यास सरकारतर्फे ५ लाखापर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते. तसेच उच्च शिक्षण घ्यावयाचे

असल्यास शासकीय तसेच खाजगी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेत २५ टक्के व शासकीय तसेच खाजगी तंत्रनिकेतनमध्ये १५ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या आहेत.

मल्टी स्किल या अभ्यासक्रमांतर्गत पाच विषय शिकविले जातात. त्यात अन्नप्रक्रिया तंत्रज्ञान, कार्यशाळा तंत्रज्ञान, उर्जा व पर्यावरण, वैयक्तिक आरोग्य व स्वच्छता आणि बागकाम व शेती तंत्रज्ञान या विषयांचा समावेश आहे.

शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक कन्या आश्रमशाळा, कनाशी ता. कळवण जि. नाशिक येथे मल्टी स्किल व ब्युटी आणि वेलनेस हे दोन अभ्यासक्रम शिकविले जातात. मी यांत्रिकी अभियंता असून मल्टी स्किल या विषयाचा शिक्षक म्हणून या शासकीय आश्रमशाळेत २०१५ पासून कार्यरत आहे.

मल्टी स्किल अभ्यासक्रमांतर्गत येणाऱ्या अन्नप्रक्रिया तंत्रज्ञान या विषयांत अन्नप्रक्रिया संदर्भात वेगवेगळे अन्नपदार्थ कसे तयार करायचे? कॉस्टिंग कशी काढायची? आणि त्याची पॅकिंग व विक्री करून नफा कसा मिळवायचा? याचे प्रशिक्षण दिले जाते. या अभ्यासक्रमात पापड, लोणची, बिस्किटे, टोमाटोसॉस, फ्रुटजाम, पाव, शेंगदाणे चिक्की, तीळ चिक्की, तीळ लाडू, पोपकोर्न, दाबेली, ओलीभेळ, पाववडा, पाणीपुरी, वडापाव, खारे शेंगदाणे आदि पदार्थ कसे तयार करावे याचे प्रशिक्षण दिले जाते. व्यवसाय प्रशिक्षण देतांना फक्त वर्गात फळ्यावर शिकवून किंवा अन्नपदार्थ कसा करावा याचे प्रात्यक्षिक देणे अपेक्षित नाही. म्हणून मनात विचार आला कि मोठ्या प्रमाणात अन्नपदार्थ बनवायचे कसे व त्याची पॅकिंग करून प्रत्यक्ष विक्री कशी करायची? नफा कसा मिळवायचा? हे जर विद्यार्थ्यांना शिकविले तर ते त्यांना जास्त उपयोगी पडेल. माझी ही कल्पना मी मुख्याध्यापक श्री. सुभाष बावा यांना सांगितली. त्यांना ती आवडली व त्यांनी या उपक्रमास तात्काळ परवानगी दिली.

राज्यात सर्वप्रथम मल्टी स्किल या व्यवसाय शिक्षण या विषयांतर्गत एवढ्या मोठ्या प्रमाणात अन्नपदार्थ तयार करून व त्यांचे स्टॉल लाऊन व त्यांची विक्री करून विद्यार्थीनींनी १०० टक्के नफा मिळविला आहे.

उपक्रमाची गरज व महत्त्व

सरकारी तसेच खाजगी नोकऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत आहे. आपल्या अपत्याच्या जन्मापासूनच किंवा त्याही आधीपासून आईवडिलांचा विचार चालू होतो, की आपल्या अपत्याने आयुष्यात कोण व्हावे, काय करावे. आई- वडील मंडळींची आपल्या स्वतःच्या आयुष्याबद्दल स्वप्न असतात. अडचणी, वंचना, दारिद्र्य अपघात, अपयश अशा अनेक कारणानी ही स्वप्ने अपुरी राहिलेली असतात. मग आपल्या मुलाबाळांच्या माध्यमातून ती पुर्ण करण्याची स्वप्ने आईवडिलांना पडतात. आपल्या वाट्याला जे दुःख, वंचना, अपयश आलं ते आपल्या मुलाबाळांच्या वाट्याला येऊ नये, त्यांना काही कमी पडू नये यासाठी आईवडील छाती फुटेपर्यंत पळत राहतात.

पुढे ती मुले मोठी होऊ लागली की, आपल्या आयुष्याचा आपोआपच विचार करू लागतात. बदलते भोवताल आणि बदलत्या परिस्थितीनुसार इंजिन ड्रायव्हर पासून आयएएस अधिकार्यांपर्यंत आणि विराट- रोहित पासून जीवनाच्या विविध क्षेत्रातल्या विविध रोल मोडेल्सपर्यंत, मुले स्वतःच्या आयुष्याच्या, करिअरचा विचार करतात.

या सर्व विचाराला व्यावहारीक टोक येऊ लागते, यावे लागते, सर्वसाधारणपणे वय वर्षे १६ आणि इयत्ता १० वी पाशी. तिथे करिअरचा, आयुष्याचा विचार करण्याची काही सर्वसाधारण सूत्रे, काही ठोकताळे ठरलेले आहेत.

सध्याची करिअर आणि आयुष्याची दिशा ठरवण्याची सूत्र, थोड्याफार फरकाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१० वी च्या परीक्षेत खूप (पुरेसे) टक्के मिळाले पाहिजेत. त्यासाठी ९ वी पासूनच क्लासेस, शिकवण्या, व्हेकेशन बच, स्पेशल बच वगैरे वगैरे प्रकार सुरु होतात. जीवनाचे सगळे भवितव्य जणू त्या दहावीतल्या बोर्डाच्या परीक्षेतल्या मार्का-टक्क्यांवरून ठरणार असल्यासारखे. १० वीला खूप टक्के का हवेत? तर ११ वी विज्ञान शाखेला प्रवेश मिळण्यासाठी. आणि ११ वीला सायन्सलाच प्रवेश का हवा तर १२ वीला (भौतिकशास्त्र, रसायन शास्त्र, जीवशास्त्र) किंवा (गणित) किंवा दोन्ही द्विलक्षी अभ्यासक्रम घेता यावा. आणि १२ वीला एवढे पीसीएमबीचे काय पडलेय? तर कळत-नकळत, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या समाजाने, पालकांनी, समवयीन मित्र-मैत्रीणीनी, विविध धोरणांनी ठरलेय की, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी म्हणजेच काय ते चांगले, सर्वात उत्तम, प्रथम प्राधान्याचे करिअर. तिथे प्रवेश न मिळाल्यास बाकीच्या पर्यायांचा विचार करायचा. अशी करिअरची एक उतरंड रचलीय. करिअरची दिशा ठरवण्याची ही सूत्र चुकीची, अशास्त्रीय, मुख्य म्हणजे मुलांवर अन्याय करणारी आहेत.

त्या वैद्यकीय, अभियांत्रिकी अंतर्गतसुद्धा अशीच एक पसंतीक्रमाची उतरंड आहे. तीसुद्धा अशास्त्रीय आणि अन्यायकारक.

उदाहरणार्थ, वैद्यकीय शाखेत पदवी पातळीला पहिला पसंतीक्रम, एमबीबीएस. तिथे प्रवेश न मिळाल्यास आयुर्वेद, होमिओपॅथी, योग, आहार फिजिओथेरेपी. अशा पर्यायांचा उतरत्या क्रमाने विचार करतात. एमबीबीएसनंतर पदव्युत्तर प्रवेशासाठी अशीच पसंतीक्रमांची उतरंड आहे.

अभियांत्रिकीच्याही पदवी-पदव्युत्तरबाबत अशीच उतरंड आहे. सर्वसाधारणपणे मेकेनिकल, टेलिकम्युनिकेशन, इलेक्ट्रॉनिक्स नंतर मग सिव्हील, मेटोलर्जी आदि.

अश्या रितीने नववी पासून खूप कष्ट करूनही हवी ती पदवी, हवी ती ज्ञान शाखा मिळाली नाही तर त्या मुला-मुलीला, त्यांच्या आई वडिलांना, नातेवाईकांना वाटते जणू आता या मुलाला काही भवितव्यच नाही आणि हा मुलगा हुशार नाहीये. मग आता विज्ञान शाखेमध्ये प्रवेश मिळवा!

पण दहावीलाच विज्ञान शाखेला प्रवेश मिळविण्याइतके गुण नसतील तर? कारण दरवर्षी निकाल लागले कि महाविद्यालयाचे कटऑफ जाहीर होतात. विज्ञान शाखेचा प्रवेश ९३ टक्क्याला बंद, वाणिज्यचा ८९ टक्के, कलाचा ८३ टक्के.

मग १० वी च्या टक्केवारी नुसार मिळेल ती विद्याशाखा आणि मिळेल ते महाविद्यालय. अखेर १० वीत अपेक्षेपेक्षा कमी गुण मिळाले कि मग वाणिज्य वा कला शाखा.

नकारात्मकतेवर आधारित आणि न्यूनगंड जोपासणारी ही विचार किंवा निर्णय पद्धती, तरुण पिढीवर अन्याय करणारी आहे.

एखाद्या मुला-मुलींना परीक्षेत कमी गुण मिळालेले असतात पण जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांसाठी त्यांच्या अंगात अनेक अनमोल गुण असतात. सर्वप्रथम स्वःची ओळख करून घ्या. आपली बुद्धी कोणत्या क्षेत्रात चालते ते ओळखणे व त्यात करिअर करणे. बहुतेकांना दुसऱ्याशी तुलना करण्याची वाईट सवय असते. इतकेच नव्हे तर पुस्तकी शिक्षण थांबल्यानंतर मैदानावर शतक ठोकणे, उत्तम अभिनय करणे, उत्तम गाता येणे, सामाजिक तसेच राजकीय नेतृत्व करणे, उत्तम पत्रकारिता करता येणे, लेखन करता येणे हे सर्व बुद्धिमत्ताच आहे.

शेवटी विषयाचे ज्ञान आणि परीक्षेतील गुण या दोन पूर्णतः वेगळ्या गोष्टी आहेत. त्यामुळे गुणांवरून आपण मुलगा-मुलगी हुशार आहे कि नाही हे मोजमाप करू लागलो तर ते चुकीचे आहे. शाळा महाविद्यालयामध्ये मोठे

होतांना वेगवेगळ्या उपक्रमात सहभाग नोंदवितो. कश्यामध्ये जीव रमतो, काय सहजपणाने समजते तेच क्षेत्र विद्यार्थ्यांने निवडावे. ज्या क्षेत्रात बुद्धी चालते त्या क्षेत्रातच करिअर करायला हवे.

शिक्षक मुला-मुलींना शाळेपासून पहात असतो. शिक्षकाचे काम नुसते आपला विषय शिकविणे नाहीये. कारण विषय हे केवळ माध्यम आहे. घडवायचा असतो तो विद्यार्थी. चांगला शिक्षक त्या विद्यार्थ्यांमधील गुण ओळखतो. त्याची त्याला जाणीव करून देतो. त्या विद्यार्थ्यांची शिक्षक दिशा ठरवतो.

माध्यमिक शाळेतच विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीचे व्यवसाय शिक्षण उपलब्ध करून दिल्यास त्यामधून निश्चितच व्यावसायिक, उद्योजक तयार होतील हाच हेतू समोर ठेऊन शासनाने व्यवसाय शिक्षण योजना सुरु केली आहे. इयत्ता ९ वी ते १२ वी च्या विद्यार्थ्यांना व्यवसाय शिक्षण देऊन त्यांना व्यवसाय करण्यासाठी सक्षम बनविणे हाच या योजनेमागील हेतू आहे.

व्यवसाय शिक्षण यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांस केंद्रसरकारतर्फे प्रमाणपत्र दिले जाते. या प्रमाणपत्राच्या आधारे व्यवसाय किंवा स्वयंरोजगार सुरु करावयाचा असल्यास १० लाखापर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते. तसेच उच्च शिक्षणासाठी शासकीय तसेच खाजगी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेत २५ टक्के व शासकीय तसेच खाजगी तंत्रनिकेतनमध्ये १५ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या आहेत. एकंदरीतच व्यवसाय शिक्षण ही काळाची गरज असून ती राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियानाने पूर्ण केली आहे. यातूनच भविष्यात नवीन उद्योजक निर्माण होतील यात तिळमात्र शंका नाही.

उपक्रमाचे नियोजन

मल्टी स्किल अभ्यासक्रमांतर्गत येणाऱ्या अन्नप्रक्रिया तंत्रज्ञान या विषयांत अन्नप्रक्रिया संदर्भात वेगवेगळे अन्नपदार्थ कसे तयार करायचे? कॉस्टिंग कशी काढायची? आणि त्याची पॅकिंग व विक्री करून नफा कसा मिळवायचा? याचे प्रशिक्षण दिले जाते. फक्त पदार्थ तयार करून स्वतः खाणे यापेक्षा पुढे जाऊन मोठ्या प्रमाणात अन्नपदार्थ तयार करून त्यांची विक्री केल्यास निश्चितच व्यवसाय कसा करावा? हे शिकायला मिळेल या विचारातून या नवोपक्रमाची कल्पना सुचली. राज्यात प्रथमच अश्या प्रकारचा उपक्रम व्यवसाय शिक्षण अंतर्गत मी आमच्या शाळेत राबविला आहे.

अन्नपदार्थाचा स्टॉल लावण्याअगोदर त्याची पूर्वतयारी आठ दिवस आधीपासूनच सुरु केली होती. नियोजनात प्रथम प्रत्येक इयत्तेसाठी कोणता स्टॉल लावायचा याचे नियोजन केले. त्यात इयत्ता ९ वी साठी पॉपकोर्न व पाणीपुरी; इयत्ता १० वी साठी ओली भेळ व पाणीपुरी; इयत्ता ११ वी साठी दाबेली व पाणीपुरी असे नियोजन केले. त्यातील प्रत्येक विद्यार्थ्याला कामाची वाटणी केली. स्टॉलसाठी आवश्यक असणारा कच्चा माल स्वतः उपलब्ध करून दिला. अन्नपदार्थ तयार करण्यासाठी लागणाऱ्या साहित्याची जमवाजमव केली. अन्नपदार्थ कसे तयार करावे? कसे पॅकिंग करावे? विक्री कशी करावी? आर्थिक व्यवहार कसा करावा? याचे प्रशिक्षण विद्यार्थ्यांना वर्गात दिले गेले. त्या त्या कामासाठी विद्यार्थ्यांचे गट तयार केले. वर्गात त्यांच्या कामाचे प्रात्यक्षिक करवून घेतले.

यात प्रत्येक विद्यार्थ्याला प्रत्येक प्रकारचे प्रशिक्षण सर्वप्रथम दिले जाते. त्यानंतर नेमून दिलेल्या व्यवसायात तो कार्य करतो. खाली उल्लेखलेल्या सहा विविध व्यवसायाचे सहा रजिष्टर (वही) तयार केले असून त्यात प्रत्येक व्यवसायासाठी दहा विद्यार्थिनींची निवड केली आहे. वहीच्या प्रथम पानावर दहा विद्यार्थिनींचे नावे लिहून त्या व्यवसायाची जबाबदारी त्यांचेवर सोपविली जाते. विक्री झाल्यास किंवा एखादे काम केल्यास त्यातून मिळणारी रक्कम वा मोबदला लगेच वहीमध्ये लिहिली जाते. महिन्याच्या शेवटी ३०-३१ तारखेला नफा काढला जातो. त्यांचे टक्केवारी कशी काढायची ते शिकविले जाते. रेस्टोरंटमधील कच्च्या मालासाठी लागलेला

खर्च वजा एकूण जमा रक्कम यातून नफा कसा काढायचा हे शिकविले जाते. पुढील महिन्यात दहा विद्यार्थिनींची दुसऱ्या व्यवसायासाठी त्यांच्या आवडीनुसार निवड केली जाते. असे सहा महिन्यात खालील सहा प्रकारचे व्यवसाय शिकविले जातात. सर्व विद्यार्थिनी प्रामाणिकपणे सर्व सहाही व्यवसाय करतात. अश्या प्रकारे खाली उल्लेख केलेले सहा व्यवसायाचे प्रशिक्षण आमच्या शाळेत दिले जाते. यशस्वी व्यवसाय कसा करावा? याचे शिक्षण विद्यार्थिनींना यातून दिले जाते.

उपक्रमाची प्रत्यक्ष कार्यवाही

व्यवसाय शिक्षण या अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांना खरे व्यवसायाचे प्रशिक्षण देणे अपेक्षित आहे. मी आमच्या शाळेत असे अनेक नवनवीन उपक्रम राबवित आहे. त्यात खालील उपक्रम प्रामुख्याने सुरु आहेत.

मल्टी स्किल रेस्टोरंट

विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी आणि शिक्षकांसाठी सुरु केलेले रेस्टोरंट-हॉटेल. यात विद्यार्थिनी नाशत्याचे पदार्थ जसे की चहा, पाववडा, पोहे, मिसळ, ओली भेळ, समोसे, वडा पाव, इडली, उत्तप्पा आदि पदार्थ तयार त्यांची विक्री करतात. महिन्याच्या शेवटी महिनाभरात किती नफा झाला? किती टक्के नफा झाला? याचा हिशोब वहीत नोंदवून तो तपासून घेतात.

मल्टी स्किल जनरल स्टोअर्स

यात विद्यार्थिनी वेगवेगळ्या प्रकारची चॉकलेट्स, बिस्किटे, शाम्पू, मेंदी कोन, पेन, डोनेट, क्रिमरोल यांची विक्री करतात. महिनाअखेर नफा-तोटा सारणी तयार करतात.

मल्टी स्किल वर्क शॉप व इलेक्ट्रिकल सेवा

यात विद्यार्थिनी वर्कशॉप मधील साहित्यांचा वापर करून शाळेतील वस्तूंची मेकेनिकल तसेच इलेक्ट्रिकल दुरुस्ती करतात. उदा. शाळेतील खिडक्यांना पडदे लावणे, तुटलेली पायरी दुरुस्त करणे, ध्वजारोहण ठिकाणी ओटा तयार करणे, रंग देणे, लाकडी बिजागरी, कडी बसविणे, तुटलेले बॅच दुरुस्त करणे, न्यूजपेपर स्टॅंड लावणे, वर्गात आरसा, घडयाळ, फोटो, पडदे, कॅलेंडर लावणे, इलेक्ट्रिकमध्ये बल्ब, टूब, पंखा बसविणे किंवा दुरुस्ती करणे आदि कामे विद्यार्थिनी योग्य ते मूल्य घेऊन करतात.

शालेय स्तरावर व्यवसाय शिक्षण ही कल्पना नवी नाही. आपल्या कडे पूर्वी पासून तांत्रिक शाळा होत्या. आठवड्यातील एक दिवस विद्यार्थी 'तांत्रिक शाळेत' जाऊन शिक्षण घेत असत. १९८६ च्या 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरणानुसार; पूर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रम अनेक शाळांमध्ये सुरु झालेत. सध्या महाराष्ट्रात दरवर्षी ३६००० विद्यार्थी शालेय स्तरावर 'पूर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रम' घेत आहेत. मात्र एकूण विद्यार्थी संख्येचा विचार करता हे प्रमाण ४% इतकेच आहे. मध्यंतरीच्या काळात शासनाने विना अनुदान तत्वावरच पूर्व व्यावसायिक शाळांना मान्यता देण्याचे धोरण ठरवल्यामुळे फार कमी शाळांनी हे अभ्यासक्रम सुरु केले. तसेच हे विषय ऐच्छिक असल्याने, विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर परिणाम नको म्हणून पालकांनी पण या अभ्यासक्रमांचा आग्रह धरला नाही.

दुसरी कडे सरकारने माध्यमिक शाळांमधील व्यवसाय शिक्षणाचे 'शैक्षणिक महत्व' लक्षात न घेत केवळ 'व्यवसाय शिक्षण' म्हणून या कडे बघितले. महाराष्ट्रात या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी व्यवसाय शिक्षण खात्याकडे दिली. त्यामुळे माध्यमिक शाळा या शिक्षण खात्याकडे, परिक्षा ही SSC बोर्ड कडे मात्र

अंमलबजावणी 'व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण' खात्या कडे अशी गुंतागुंतीची रचना झाली. समन्वयातील अडचणींमुळे संबंधितांना हे कटकटीचे वादू लागले व शासन पातळीवर ही या कार्यक्रमाच्या प्रसाराबाबत अनास्था निर्माण झाली. व्यावसायिक पूर्व अभ्यासक्रमाची साधन सामुग्री , अभ्यासक्रम हे सर्व ITI च्या ट्रेड प्रमाणे बनवले गेले. व त्याप्रमाणे त्याची अंमलबजावणी झाली. व्यवसाय पूर्व अभ्यासक्रम १० वी त पूर्ण करणारा विद्यार्थी हा १४ ते १५ वर्षांचा असतो. साहजिक १८ वर्षांपर्यंत त्याने काम करणे अपेक्षित नसते. त्यामुळे शासनातील ब-याच मंडळींनी पूर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचा फायदा होत नाही अशी ओरड केली. या अभ्यासक्रमावर होणारा खर्च व किती विद्यार्थ्यांना रोजगार मिळाला अशी निरर्थक तुलना केली गेली.

इ.१ ते १० वी पर्यंत मराठी वा इंग्लिश शिकलेल्या विद्यार्थ्यांकडून कवी व लेखक होण्याची अपेक्षा बाळगली जात नाही. मात्र शाळेत व्यावसायिक पूर्व शिक्षण घेतलेल्यांकडून किती मुलांना नोक-या मिळाल्या हे विचारून कार्यक्रमाच्या मुल्यमापनावर चर्चा केल्या गेल्या. ही परिस्थिती जवळ जवळ सर्व राज्यात होती. त्यामुळे ब-याच राज्यातील पूर्व व्यवसायिक अभ्यासक्रम बंद पडले.

महाराष्ट्रात मात्र हा कार्यक्रम चालू ठेवला गेला. महाराष्ट्रात नयी तालीम पासून मुल्योयोगावर आधारित शिक्षणाचे विविध प्रयोग झाले होते. विज्ञान आश्रमाने १९८३ पासून 'व्यवसाय पूर्व' अभ्यासक्रमात विविध प्रयोग केले. महाराष्ट्र सरकारने पण विज्ञान आश्रमाने तयार केलेला 'मुलभूत तंत्रज्ञानाची ओळख' या अभ्यासक्रमास मान्यता दिली. तसेच इतर ही अभ्यासक्रम उपलब्ध केले. म.गांधी, विनोबा भावे , तुकडोजी महाराज, डॉ.कलबाग यांनी महाराष्ट्रात प्रयोग करून शालेय स्तरावर 'उत्पादक कामाच्या' अंतर्भावाचा आग्रह धरला.

कार्यकेंद्री शिक्षणाची गरज

'हाताने काम करत करत शिकणे' ही शिकण्याची नैसर्गिक पध्दत आहे. या पध्दतीनेच लहान मुल भाषा शिकते. आपल्या ज्या गोष्टी करता येतात उदा. संगणक वापरणे, गाडी चालवणे, पोहणे, स्वयंपाक करणे, एखादी वस्तू दुरुस्त करणे इ त्या आपण 'काम करत शिकत असतो'. समाजातील अनेक यशस्वी व्यक्तींनी कुठल्याही औपचारिक शिक्षणाशिवाय यश मिळवलेले आहे. याचे कारण सुध्दा त्यांनी बालपणात मिळवलेल्या विविध अनुभवात व त्यातून झालेल्या शिक्षणात आहे.

आपण १० वी पर्यंत केवळ पुस्तकी शिक्षण दिल्यास विद्यार्थ्यांमधील क्रियाशीलता ही लोप पावते. धडपडणे , उद्योगी असणे हे गुण लहानपणा पासूनच रुजवावे लागतात. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यातील (NCF2005)'कार्य आणि शिक्षण' या अभ्यासगटाने 'कार्यकेंद्री शिक्षणाबाबत अभ्यासपूर्ण शिफारशी केल्या आहे. 'कार्य शिक्षण' हा वेगळा विषय न मानता तो शिकवण्याच्या पध्दतीचा भाग बनला पाहिजे. तसेच व्यवसाय शिक्षण हा वेगळा विषय न शिकवता , 'उत्पादक कामाला' केंद्र स्थानी ठेवून विविध विषयातील शैक्षणिक तत्त्वे ही शिकवली जायला हवी अशी भूमिका मांडली आहे.

माध्यमिक स्तरावरून विविध ट्रेडचे उदा. पुण्यात वाहननिर्मिती वर आधारित अभ्यासक्रम सुरु करणे ही केंद्रीय मंत्र्यांची घोषणा ही NCF च्या भूमिकेच्या विरुद्ध आहे.

सुदैवाने आपल्या कडे कार्य केंद्री शिक्षण कसे देता येईल याची बरीच उदाहरणे आहेत. सेवाग्राम मधील आनंद निकेतन , कोल्हापूरचे सृजन आनंद यांनी माध्यमिक स्तरावर हे कसे करता येईल हे दाखवले आहे. माध्यमिक स्तरावर 'मुलभूत तंत्रज्ञानाची ओळख' हा पूर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रम राबवणा-या ७० च्या वर शाळा मध्ये 'कार्य केंद्री' शिक्षणाच्या दृष्टीने धडपड चालू आहे. या शाळामध्ये ८ वी ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना अभियांत्रिकी , उर्जा पर्यावरण , कृषी - पशूपालन, गृह आरोग्य , खाद्य पदार्थ निर्मिती आदी सर्व बहुविध कौशल्यांचे शिक्षण विद्यार्थी घेतात. शिकत असतांना गावाला सेवा देणे, निर्माण झाल्यांची वस्तूंची विक्री करणे

अशी कामे करत, लोकोपयोगी सेवा देत विद्यार्थी विविध अनुभव मिळवतात. अशी प्रकारची कामे केली की विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ते मध्ये , त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये फरक पडतो हे खुप अभ्यासांमध्ये सिध्द झाले आहे. त्यामुळे शालेय अभ्यासक्रमात 'कार्यकेंद्री शिक्षणाचा' आग्रह धरायला हवा.

निष्कर्ष

शैक्षणिक प्रक्रियेत आधुनिक माहिती साधने समाविष्ट केल्याने शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी वास्तविक संधी तयार होतात. ते मल्टीमीडियाचा अविभाज्य भाग आहेत आणि कोणत्याही फॉर्मचे (मजकूर, ग्राफिक्स, ॲनिमेशन इ.) ऑडिओव्हिड्युअल माहिती एकत्रित करून, त्यांना शैक्षणिक माहिती तंत्रज्ञान म्हणून मानले जातात. अशा प्रकारे, वापरकर्त्यास प्रशिक्षण प्रणाली आणि स्वतंत्र माहिती प्रक्रिया प्रक्रियेच्या विविध प्रकारांसह परस्पर संवादाचा संवाद प्राप्त होतो. माहितीचा आधुनिक माध्यम शैक्षणिक प्रक्रिया आणि संपूर्ण शैक्षणिक व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी संधींच्या एक प्रचंड श्रेणीचे प्रतिनिधित्व करतो.

शिक्षणाच्या सर्व भागात, संगणक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण यंत्रणेची तीव्रता वाढविण्यासाठी आणि त्वरित अद्ययावत करण्यासाठी मार्ग शोधले जात आहेत. शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये त्यांचा वापर शैक्षणिक दृष्टीकोन आणि विकासात्मक शिक्षणाच्या कल्पना लागू करण्यासाठी शैक्षणिक प्रक्रियेच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यासाठी आंतरिक संसाधनांचा वापर करणे शक्य करते, जे शैक्षणिक आणि मानसिक शिक्षणातील मानसिक आणि शैक्षणिक विकासास शक्य करते. मानवी तंत्रज्ञानाचा इन्स्ट्रुमेंट म्हणून संगणक तंत्रज्ञानाची शक्यता आणि मूलभूतपणे नवीन शिक्षण साधनांची शक्यता नवीन पद्धती आणि शिक्षण संस्थात्मक स्वरूपाचे उद्भव आणि शैक्षणिक प्रक्रियेत त्यांची अधिक जलद ओळख झाली.

संगणक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याचे मुख्य कार्य मानवी बौद्धिक क्षमतेचे विस्तार आहे. सध्या, शिक्षणाची कल्पना बदलत आहे: ज्ञान एकत्र करणे संगणकाद्वारे माहिती प्राप्त करण्यासाठी माहितीचा वापर करण्याची क्षमता देते.

माहिती-तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा वापर करण्याच्या प्रभावीतेमुळे शिक्षक-विद्यार्थी परस्परसंवादाच्या प्रक्रियेत उद्भवणार्या परस्परसंबंधांच्या गुंतागुंतीवर त्या स्थानाच्या स्पष्ट कल्पनावर अवलंबून असते. माहितीच्या साधनांचा वापर शिक्षणाची उद्दीष्टे आणि सामग्री बदलते: नवीन पद्धती आणि शैक्षणिक शैक्षणिक स्वरूप उदय होत आहेत.

मानसिक, शैक्षणिक आणि पद्धतशीर साहित्यामधील शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये या साधनांचा वापर करण्याच्या समस्येचा एक सैद्धांतिक विश्लेषण आम्हाला "माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान" च्या संकल्पनेचे स्वरूप, सामग्री आणि संरचना निर्धारित करण्यास अनुमती देतो; माध्यमिक व्यावसायिक शिक्षणाच्या संस्थांमध्ये आयसीटी वापरण्याच्या मुख्य दिशानिर्देशांना ठळक करा.

आजच्या समस्यांतील आजच्या समस्यांचे निराकरण कसे झाले याबद्दल सर्व शैक्षणिक कार्यकर्त्यांनी तयारी आणि समजून घेणे हे शैक्षणिक माहितीचे जीवन जगण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात शैक्षणिक नवकल्पना यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक आहे.

कामात « शैक्षणिक उपक्रमांची माहिती तंत्रज्ञान " जगाची एक माहिती पिक्चर सादर केली गेली आहे, ज्यात अमर्यादित प्रमाणात गृहाच्या सर्व रहिवाशांना उपलब्ध असलेल्या माहितीचा वेगाने वाढणारा प्रवाह जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील अपरिवर्तनीय रूपांतरणास कारणीभूत ठरतो.

शैक्षणिक वातावरणात बदल घडवून आणला. व्यावसायिक शिक्षणाच्या विकासाच्या क्षेत्रास आशा देणारी यादी. तिसऱ्या पिढीच्या मानदंडांच्या संक्रमणासाठी आणि विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक दृष्टिकोन लक्षात घेऊन प्रशिक्षण

देण्याच्या मॉड्यूलर तत्वाचे तर्क दिले जाते. तृतीय पिढीच्या मानकांमुळे शिक्षकांची माहिती कार्यक्षमता. शैक्षणिक प्रक्रियेतील माहिती कार्यक्षमतेच्या वापराचे उदाहरण दिले जातात.

संदर्भ

१. आगलावे, प्रदीप (२०००). संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्र. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
२. क-हाडे, बी. एम. (२००७). शास्त्रीय संशोधन पद्धती. (2nded.) नागपूर: पिंपळापुर अॅण्ड कं. पब्लिशर्स.
३. करंदीकर, सुरेश (२००६). शैक्षणिक मानसशास्त्र (4thed.). कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
४. कुंडले, म. बा. (२००३). शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र (10thed.). पुणे: श्री. विद्या प्रकाशन.
५. गोखले, हेमंत (२००७). व्यक्तिमत्व विकासाचे सोपे मार्ग. लातूर: नित्य विद्याभारती प्रकाशन.
६. गिजूभाई (२००८). आई वडिलांनो तूमच्या मुलांचे व्यक्तिमत्व तुमच्या हाती. लातूर: विद्याभारती प्रकाशन.
७. चव्हाण, किशोर (२००६). विकास आणि अध्ययनाचे मानसशास्त्र. नाशिक: इनसाईट पब्लिकेशन.
८. जगताप, ह. ना. (२००६). शैक्षणिक व प्रयोगिक मानसशास्त्र. पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.